

„Kunbélás rapperek, Keletre menjetek!”

Reflexiók kommunizmusról és a Kelet-, a Nyugat- és az Európa-referenciákról

Magyarországon a rendszerváltás óta is szokásos a keletiség versus nyugatiság, illetve az európaiság mércéivel leírni a helyzetünket. E koordináták használatának következtében a kommunizmus keletisége és nem európaisága eleve feltételeződik. Összehasonlítva e használatot a Kelet és Nyugat fogalmainak a kommunizmus jelenségével való tágabb kapcsolatával, azonnal kiderülnek e megközelítés korlátai.

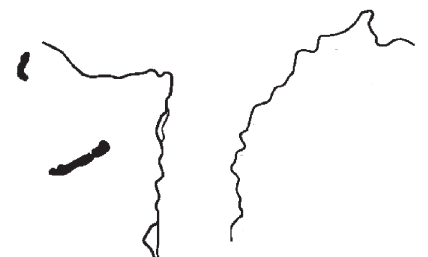
I. Bevezetés

1989 után az önkényuralmi jelképek tiltásáról rendelkező jogszabály értelmében Magyarországon a kommunista szimbólumok nyilvános használata is illegálissá vált. Ezzel egyidejűleg azonban megjelentek a hazai piacon nyugati, prokommunista kulturális referenciákat használó, bár korántsem mindig Nyugaton gyártott árucikkek, elsősorban pólók. Ezekon főleg nem nyugati, bár nem is keleti, hanem ún. harmadik világbeli „szabadságharcos hősök” arcképei szerepeltek; amíg Nyugaton bizonyos körökben nagy népszerűségnek örvendtek, addig a kommunista rezsimek korántsem használták magától értetődő és gyakori referenciaként nevüket. Ráadásul az ún. keleti (szovjet) blokk országaiba, meglehetősen ironikus módon, már csak 1989 után importálták ezen ikonokat. Míg a nyugati kommunisták alternatív kánonjában főszerephez jutottak és így bizonyos értelemben a Nyugat történelmének szereplőivé lettek stilizálva, az egykori szovjet birodalom területén meglehetősen szórakoztató benyomást keltettek – a „konzumlázadó popkommunista” nem volt komolyan vehető.

A történet érdekes fejleménye, hogy újabban megjelentek *Viva la Dózsa Revolution* feliratú pólók is, amelyek kifejezetten parodisztikusan hatnak, és feltételezhetően ezzel a szándékkal is alkották meg őket. Hiszen míg a kulturális referencia „hazatér” – alkotójuk sokévnnyi „hallgatás” után a saját nemzeti kommu-

nista kánonhoz nyúlt vissza –, addig a magyaroknak szóló poén mellett a felirat már nem magyarul van. Így kelt „vicces és laza” hatást, globális kulturális térbe integrálva a magyar történelem egy szimbolikus figuráját. Egy volt kommunista országban helyi referenciákkal fordítják le és forgatják ki a szélesen elterjedt, nyugati „konzumlázadó popkommunista” változatot, amelynek referenciája eredetileg se nem keleti, se nem nyugati – ugyanakkor a nyugati kulturális befolyás következtében terjedt el. E helyileg sokak által nevenségesnek tartott kulturális referenciát parodizálják a keleti („szomorú, de röhejes”) történelmi autenticitás által.

E történet illusztrációul szolgál a kommunizmus történelmi jelenségével kapcsolatos sokrétű és szerteágazó vitában használatos Kelet- és Nyugat-referenciákra való reflexióimhoz, és egyben érzékeltetni kívánja a téma összetettségét. Szükségesnek érzem leszögezni, hogy nem szándékozom átfogó jelleggel tárgyalni e témát, amely terjedelmi korlátoknál fogva eleve nem is lenne lehetséges. Mindössze néhány tézist állítok fel és bontok ki, amelyek a problematika megközelítéséhez fogódzólul szolgálhatnak. E reflexiók által lehetőség nyílik a kommunizmus különböző szimbolikus földrajzi felfogásait összehasonlítani az egyéb kérdésekben is igen elterjedt Kelet- és Nyugat-referenciák használati módjaival.

Feltevés, hogy Magyarországon a rendszerváltás óta alapvetően egy kettős rendszerben, a keletiség *versus* nyugatiság fogalmaival, illetve az európaiság jellemzőinek meglétével (*versus* ezek esetleges hiányával) szokás leírni helyzetünket, társadalmi valóságunk alakulását. Legfontosabb tézisem, hogy e koordináta-rendszerben, amelyet e két fogalom-pár hoz létre, a kommunizmus keletisége és nem európaisága *eleve feltételeződik*. A későbbiekben ezt a széles körben elterjedt, azonban durván leegyszerűsítő elképzelést vetem össze a Kelet és Nyugat fogalmainak a kommunizmus történelmi jelenségével való tágabb kapcsolatával. Egyrészt a múltbeli bonyolult történet adalékszerű bemutatása által, másrészt a jelenkori európai politikailag korrektnek tartott változatot vetve össze e jellegzetes magyar elképzeléssel. Az előbbi lehetőséget nyújt e magyar diskurzus kritikájára, amelyben számára a kommunizmus nem európaiként és keletiként való kategorizálása alapvető. Az utóbbi az európaiság fogalmának párhuzamos, de eltérő, sőt ellentétes jelentésű használatára vet ironikus fényt.

II. NemEurópa és a kommunizmus keletisége: a legjellegzetesebb magyar konfiguráció kifejtése

A kommunizmus jelenségével kapcsolatban gyakran elhangzik az alábbi két, első hallásra egymásnak ellentmondó kijelentés: egyrészt az, hogy a kommunizmussal kapcsolatos vita döntő jelentőségű volt, és úgy mond „meghatározta a 20. évszázadot”, ezért e történelmi jelenség megértésének hiányában valójában semmit sem érthetünk meg a múlt századból. Másrészt szokás kijelenteni ennek látszólag éppen az ellenkezőjét, mégpedig azt, hogy e történelmi jelenség megértését folyamatosan gátolták (és többé-kevésbé változatlanul gátolják) „hit-beli” – azaz politikai-ideológiai – tényezők és a róla folyó viták indulatossága. Ezáltal a szembenézés és a feldolgozás folyamatosan akadályoztatva volt és már-már lehetetlenné vált. Ennek az álláspontnak részét képezi, hogy a kérdés kardinális jelentősége és politikai relevanciája miatt a feldolgozás folyamata valójában még el sem kezdődött: változatlanul szükséges kialakítani a kommunizmus tárgyalásának feltételeit, egy adekvát tudományos nyelvet és az értelmes közbeszéd és közéleti viták megfelelő kereteit.

Az első verzió szerint a történelmi tudat adekvát, a történelmileg fontos jelenség és a vitatott kérdés fedi egymást. Konkrétabban: bár lehet sok hamis tanú e nagy tárgyaláson/perben, az igazság ettől még kideríthető – ez

a magyar jobboldalon elterjedt változatra rímel, amely szerint jogosultak vagyunk a kommunizmussal kapcsolatos kérdések esszenciájának megítélésére. A másik verzió jóval szkeptikusabb: a jelenség jelentősége és a megértés mértéke e modell szerint fordítottan arányos – minél jelentősebb a kérdés, annál nehezebben megítélhető. Konkrétabban: a kommunizmus jelenségével kapcsolatos látszólagos vita pusztán ürügy, és bár elhangzik sok részgazság, a lényeg érintetlen marad, ha egyáltalán létezik – ez a megfogalmazás a magyar baloldalon elterjedtebb változatra rímel. Bár történetfilozófiai és általánosító jellegük miatt egyik állítás sem igazolható, együttes megfontolásuk további reflexiók kiindulópontjául szolgálhat a Kelet–Nyugat, Európa és a kommunizmus problémájának megközelítéséhez.

Dolgozatom legáltalánosabb feltevése, hogy Magyarországon a kortárs identitáskonstrukciók két alapkoordinátája a Kelet–Nyugat viszony és Európa határainak, tartalmának és „lényegének” kérdései (akárcsak a többi „új európai” országban, bár esetenként természetesen eltérő módon). Mivel mindkét alapkoordináta szorosan összefügg a kommunizmus kérdésével, ezért az ahhoz való viszonyulás is alapvető jelentőségű maradhatott, és miközben hol tudatos, hol vulgáris, hol pedig latens módon esik róla szó, *szimbolikus földrajzi elhelyezése: nem európaisága és keletisége eleve feltételeződik*.

A következőkben e Magyarországon igen elterjedt álláspont logikájának elemzésére teszek kísérletet. Megítélésem szerint azon mércék 1989 környéki egyidejű elfogadása, hogy mennyire vagyunk európaiak, illetve keletiek/nyugatiak, egy legalábbis részben skizofrén gondolkodási keretet alakított ki.¹ Míg az egyik koordináta szerint a rendszerváltás radikális, teljes átalakulást jelent (keletiből nyugatvá, kommunistából kapitalistává, diktatúrából demokráciává), addig a másik szerint metaforikusan szólva hazatérést, gyakorlatilag pedig az igazi európai „természetünk” (hagyományaink, kultúránk, politikánk, gazdaságunk) logikus következményét, „beteljesülését” jelenti. Magát a paradoxont kifejezve: egy már eleve és mindig is európai állam *válik* itt („szemeink előtt”) európaivá, „igazolja történelmi alapjait, hivatását”. Ez, amellet, hogy ellentmondásos álláspont, egyben ügyes legitimációs trükk is, mivel azt állítja, hogy a radikális változást az állandóságra alapozhatjuk, végcélunk következik adottságainkból. Ezáltal a végcél a nagy távolság ellenére is közelinek lehet(ett) feltüntetni.

Ezek a gondolatok széles körben elterjedt feltételezéseken alapulnak. A Kelet–Nyugat megosztottságok megszün(tet)ésének és a „kommunizmus öröksége meghaladásának” folyamatai közé egyenlőségelet szokás tenni.

Állítólag a kommunizmustól való teljes megszabadulás útja vezethet az egyesült, kelet–nyugati megosztottságok felett álló Európához. Azaz a keletiségnek és a „kommunizmusosságnak” együtt kell megszűnnie, *mivel egyik*

sem európai. Noha ez nem jelenti azt – mégis sokak számára valószínűsíti –, hogy együtt születtek bizonyos helyeken, például Magyarországon. Röviden, összekapcsolódott a rendszerváltás és az európai csatlakozás (ami

A varsói lassú

Ha átfogó felmérést végeznénk a magyar demokratikus ellenzék történetével kapcsolatos állampolgári ismeretekről, szinte biztosan az kiderülne ki, hogy e történet csak viszonylag szűk réteg számára ismert. Meglehetősen ironikus módon legfeljebb néma hagyományként létezik. Egy nemrégén készült felmérés szerint a lakosság körében legismertebb egykori ellenzékit (Budapest főpolgármesterét) a megkérdezettek 3%-a tudta megnevezni – ez kevesebb, mint például az SZDSZ szavazóinak korábban bármikor tapasztalt aránya. Az egyetlen, a témával foglalkozó jelentős tudományos munka, Csizmadia Ervin átfogó, bár leginkább faktológiai, háromkötetes műve (monográfia, dokumentumok és interjúk) 1995-ben jelent meg, és már évek óta szinte lehetetlen megszerezni. Emellett a legtöbb egykori tag által írott visszaemlékezés sem forog közkezen.

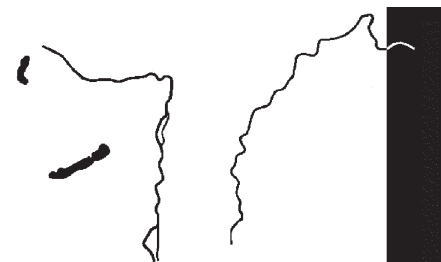
Ennek fényében az sem lehet meglepő, hogy az ellenzékiek elméleteiben komoly hangsúllyal bíró és egykori mindennapi tevékenységük szempontjából is jelentős közép-kelet-európai tájékozódást szintén homály fedti. A demokratikus ellenzék kezdete, megalakulása ugyan nem köthető konszenzuálisan egyetlen eseményhez (Csizmadia műve például 1968-at említi címében, ami megkérdőjelezhető, hiszen demokratikus ellenzékéről az 1970-es évek első felében nem beszélhetünk – olyan értelemben legalábbis biztosan nem, mint az 1980-as években). Jó eséllyel pályázik a legelfogadottabb alapító esemény címére a cseh Charta 77-et támogató szolidaritási aláírás, ami két körben zajlott: először 1977-ben, majd újfent 1979-ben.

Ennél is jelentősebb esemény volt a demokratikus ellenzék kibontakozása szempontjából az új lengyel ellenzékiesség kialakulása 1976-tól kezdve, különösen a Szolidaritás tömegmozgalmának megszületése és 16 legalizált, szabad hónapja 1980 augusztusa és 1981 decembere között. Két, megítélésem szerint alapvető tényre hívnám fel a figyelmet. Az egyik, hogy Kis János, akit talán nem túlzás a magyar demokratikus ellenzék legfőbb vezetőjének és legbefolyásosabb teoretikusának nevezni, Adam Michnikről a következőket írta: „1976 végén került a kezembe az »Új evolucionizmus« című esszéje, amely gyökeresen megváltoztatta a politikai cselekvés lehetőségeiről alkotott nézeteimet. Ugyanazokkal a nehézségekkel nézett szembe, amelyekkel – mint annyian ebben a térségben – én is viaskodtam akkoriban. De ő megoldást is talált. Ezért mindazt, amit a demokrácia kelet-európai esélyeiről korábban gondoltam, innentől kezdve életem Ádám előtti korszakához sorolom.”

Ha lehet, még ennél is fontosabb, hogy e komoly változásokat hozó 16 hónap volt a magyarországi ellenzéki mozgolódás „aranykora”, jöllehet a hazai ellenzék méreteiben így sem közelítette meg a lengyelországit. Hodosán Róza írta e periódusról, hogy „[e]lőször kezdtünk abban gondolkodni, arról beszélni, hogy Kelet-Európában esetleg történhet valamiféle békés és demokratikus fordulat. A lengyel Szolidaritás példája volt minden reményünk. Figyelem, aggodalom, reménykedés, kétely között telt el másfél évünk.” Konkrétan 1980 – 81-ben volt a hétfői szabadegyetem hallgatósága legnépesebb (100–150 ember jelent meg rendszeresen, míg később már mindössze 25–35 emberre lehetett számítani). Az 1976 és 1981 közötti időszakot nevezhetjük a gépelt szamizdat korának. 1981 technikai szempontból is hatalmas előrelépést hozott, a példányszámok megnöttek, néhány tíz helyett több száz vagy akár ezer példány is készülhetett. Sőt, a *Beszélő* szamizdat folyóirat és Demszky *AB Kiadója* is ebben az évben indult, és éveken át sok lengyel anyagot hoztak le magyarul – az ottani fejlemények egyértelműen a legfontosabb témáik közé tartoztak.

Összességében elmondhatjuk, hogy a demokratikus ellenzék tevékenységének, a különböző (szerveződési, gyülekezési, szólásszabadsági, kiadási) jogok gyakorlásának elsősorban lengyel előzményei voltak, és ezekről a magyar ellenzékiek tudomással rendelkeztek. Ez nem jelentett feltétlenül imitációt vagy direkt átvételt, viszont jelentős befolyásról és figyelemre méltó párhuzamokról már jogosan beszélhetünk. Az előző rendszerre irányuló emlékezetkultúrát és a térségünk egyéb országaira irányuló érdeklődés csökkenését egyaránt jellemzi, hogy e közelmúltbeli, jelentős regionális kapcsolatok mennyire feltáratlanok és már-már ismeretlenek.

L. F.

oly gyakran és igen jellemzően *Európához való visszatérés*ként lett megfogalmazva) mint legfőbb cél, amiből következett a kommunizmus jelenségének nem európaiként, „keletiként”, „ázsiaiként”, „oroszként” stb. való gyakori, logikusnak tűnő felfogása.

Ezzel együtt jártak a kommunizmus eltávolítására tett erőfeszítések: ezek egyrészt időbeli közelségének tagadásai. Bár a kommunista korszak közvetlen előzmény, mint „anorganikus időszak”, annyira mégsem számít, főleg nem a jövő szempontjából, hiszen „remélhetőleg eltörlődik” – elméletileg szemlélve pedig „eltörlendő és eltörölhető”. Másrészt jellemzőek térbeli áthelyezései; tipikusan valahová keletebbre. Kritikusan jellemezve a jelenséget, úgy is fogalmazhatunk, hogy ez az egyoldalú politikai vélemény egyrészt kulturális mércének beállított felejtést és felejtetést takar: a közelmúlt kiiktatásának kísérlete igazolt, ami egy „új kultúra” kedvéért történik (amelynek tartalmával kapcsolatban persze igen eltérő koncepciók lettek felvázolva). Takarhat azonban idealizmusként beállított sovinizmust is, hiszen a térbeli kiiktatás szerint a magyar történelem lényege más népek történelmi adottságai felett áll, akikkel érintkezni „szerencsétlenségünk volt” – és e nemzeti történelem lényege ráadásul felette áll saját „profán” valóságán is. Ebből a szempontból vizsgálva a jelenséget: a kortárs magyar jobboldaliként, illetve baloldaliként elkönyvelt megközelítés közötti különbség elsősorban abban ragadható meg, hogy míg előbbi a kelet – nyugati koordinátát hangsúlyozza inkább, utóbbi Európát; ezzel összhangban az előbbi a kommunizmus megítélésében sovinizmusra (térbeli kirekesztésre) hajlik, míg az utóbbi felejtésre és felejtetésre (időbeli kiiktatásra).

III. Történeti kitekintés

Kezdjük a történelmi visszatekintéssel, amely megítélésem szerint már önmagában is lehetőséget nyújt a kommunizmus *keletiként és nem európaiként* való felfogásának kritikájára. A kommunisták politikai gyakorlatának kialakításában a kezdetektől fogva meghatározó szerepet játszott a forradalom általi felszabadulás gondolata, amelyet – nyilvánvaló messianisztikus vonásai, tagadhatatlan vallásos, „keleti” gyökerei miatt – bajos lenne egyértelműen nyugatinak nevezni. Azonban amíg a különböző társadalmi rendek közötti értékviszony szigorúan hierarchizált volt, a kommunisták történelemképe evolucionista alapú: számukra egy világtörténelem létezett, s ennek éppen a Nyugat volt a centruma. Ezen elképzelések a felvilágosodásra visszavezethető, „nyugati” eredete közismert.

A kommunista mozgalom nemcsak az időbeli stációt, hanem a saját térbeli elterjedését is determinista módon prognosztizálta. Ezért is alakulhatott ki komoly vita amerikai „elmaradásáról”.² Eredetileg Magyarországra is német nyelvterületről érkezett a szocialista-kommunista eszmerendszer, valamint a hazai mozgalom sokat vett át a nyugatiabbaktól. Így a munkásmozgalmi szervezetek századforduló körüli megalakulása leírható a magyar politikai kultúra kortárs európaiasodásaként is. Fontos megjegyezni, hogy a magyar nemzeti öngazolási kísérletek ekkoriban még korántsem emelték ki és próbálták bizonygatni nemzetünk nyugatiságát a maihoz hasonló mértékben. Ez részben abból következett, hogy a nemzet birodalmi ellenfele nyugatibbnak számított; azonban az ellentétük kialakulásának kezdetétől (és szinte szüntelenül azóta is) komoly vitatéma, hogy melyiket ildomos modernebbnek tekinteni: a nemzetet vagy a birodalmat. Magyar szempontból a keletiség távolról sem számított kizárólag szégyenbélyegnek, stigmának – igaz, egyebek mellett a nemzet és a nép magyar nyelvbeli és kortárs politikai megkülönböztetése e Kelet *versus* Nyugat önértelmezési képletet is összetettebbé tette, amennyiben az „államalkotó, történelmi nemzet” nyugatinak (ami sokáig elsősorban nyugati keresztényt jelentett), míg a magyar nép (eredetének következtében) ázsiaiának számíthatott.

Az oroszországi bolsevik forradalom a korábban európainak, nyugatinak tartott kommunista mozgalom kategorizációját, akárcsak Nyugat-központú történelemképét jelentősen megbonyolította. E forradalom egy nem központi államot – amely Nyugathoz tartozásának kérdése komoly vitákat generált a 19. században³ – próbált a világtörténelem centrumába állítani. Ez különösen az azonnali világforradalom elmaradása után és Sztálin alatt, a „szocializmus egy országban” doktrínája idején vált meghatározó törekvéssé.⁴ Később e világtörténelmi központiséget elsősorban a gazdasági fejlettség szempontjából gondolták el, különösen Hruscsov idején – akinek talán leghíresebb szlogenje a *dogmaty i peregnaty* (utolérni és túlszárnyalni) volt. Így Nyugat felől szemlélve a kommunizmus történelmi jelensége a nyugati berendezkedés elleni lázadásnak, de a nyugati történelem és az ott kialakult rendszer (pozitív vagy negatívnak ítélt) továbbfejlődésének is tűnhetett – gondoljunk csak a jakobinus analógiákra, a bolsevik történet európai történelmi narratívákba való beillesztésének klasszikus esetére. Kérdéses volt ugyanis, hogy a forradalom a történelmi folytonosság megtörése vagy az organikus fejlődés eredménye-e. Ezzel az eldöntetlenséggel (tagadás és lázadás, vagy egyenes következmény és továbbfejlesztés, esetleg

szintézis, mindkettő egyszerre) összecseng az a tény is, hogy vezére Lenin, egy európai, nyugati orosz volt.

További árnyalás céljából megjegyzendő, hogy Marx a prekapitalista termelési módokat antikra, germánra és (témánk szempontjából releváns módon) ázsiaira osztotta, s ennek később döntő szerep jutott a Kínával kapcsolatos szovjet politika kialakításakor, a Sztálin és Trockij közötti összecsapásban – bár épp a győztes Sztálin tagadta a fogalom jelentőségét. Az ázsiai termelési módra való hivatkozás a keletnémet revizionista elméletek legismertebbjében, a Bahro által írt *Die Alternative* című műben is fontos, bár teljesen eltérő szerepet kapott a szovjet típusú rendszerek kritikai, de szocializmuspárti megértésének kísérlete során.⁵ A rendszer más marxista kritikáiban is gyakran előfordultak az eredeti elmaradottságra való utalások és a keletiség mint a „nehézségek” (részleges) magyarázatának említése. A „kommunista kísérlet” tudatos ellenzői és elszánt ellenségei ezt a diszkreditálás alacsonyabb hatóerejű módjának tartották. Bár alkalmanként kifejezésre juttattak hagyományos orientalista (vagy demiorientalista) előítéleteket, ezeknek nem volt perdöntő szerepük írásaikban, mivel gyakrabban egészében, sokszor univerzalista módon vetették el a kommunista rendszert.

1917 után, mikor a kommunizmus keletibbé, Oroszország viszont nyugatibbá vált, újabb „csavar” következett. 1945 után a több évtizednyi szovjet – amerikai hidegháborús (pontosabban forró békés) konfrontáció következtében a szovjet blokk a Nyugattal és Európával szembeni Keletként jelent meg. Európa fogalmának kisajátítására a náci katasztrófális kísérlete után (amelyről szokás teljességgel megfeledkezni)⁶ Nyugat-Európa tett igen sikeres kísérletet. A bolsevik modell térségünkbe történő, 1945-ben kezdődő exportja a magyar szimbolikus földrajzi (ön)felfogásban is sok mindent átalakított. Például Márai Sándor érzékletesen írja le a megszállók „keletiségének” élményét – és hogy ez hogyan „ébresztette rá” a magyarokat nyugatiságukra.⁷ Szabó Miklós történész, még ha jelentősen eltérő pozícióból tette is ezt, hasonlóan írta le e fejleményt. Érdemes megjegyezni továbbá, hogy a rendszerhűek Magyarország keletiségét hangsúlyozták. Ennek történelmi alátámasztását lásd például Pachnál vagy Berendnél, akiknek az ún. elágazásemellete igazolni volt hivatott Magyarország Kelet-Európához tartozását, minimum az ún. refeudalizációtól kezdve. A disszidensek és az ellenzékiek azonban országunk relatív nyugatiságát bizonygatták (lásd például a Közép-Európa-vitát az 1980-as évek közepén és szórványosan azóta is).⁸

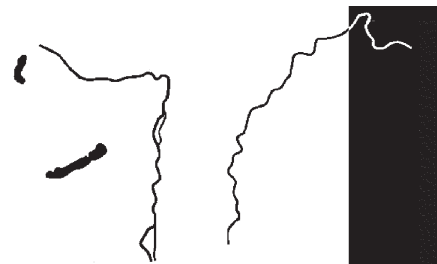
A kor szimbolikus politikai földrajzi eltolódásai és a kommunizmus e téren való megítélésének értelmezé-

sekor nem mulaszthatjuk el megemlíteni, hogy a bolsevikokat 1945 utáni politikai export-import kapcsolatokat nemcsak térségünk országaihoz fűzték, hanem a világ sok egyéb tájához is. E helyi („harmadik világbeli”) forradalmak a nyugati képzeletet már a 1960-as években is sokkal inkább foglalkoztatták és izgatták, mint a központi, de kifulladásban lévő, a nyugati progresszív képzeletet megragadni képtelenné váló szovjet kísérlet.⁹ Ez utóbbi létét a Nyugat alapvetően elfogadta, bár evidens módon csak mint önmaga földrajzilag behatárolt és nemkívánatos alternatíváját. Ekkor és így vált a nyugati kommunisták jelentős része harmadikvilág-pártivá és Nyugat-ellenessé – bár e fejleményben sok más tényező is szerepet játszott, mint a dekolonizáció eseménysora vagy a Nyugat dicsőséges önképének ezzel összefüggő elbizonytalanodása. Az eurokommunizmus 1970-es évekbeli létrejötte erre adott reakcióként is értelmezhető, egyfajta kísérletként arra, hogy megtisztítsák a kommunizmust a „rárakódott nem nyugati elemektől”.

IV. Kortárs kitekintés

Ennek az összetett történetnek a vázlatos bemutatása után következnek a rövid jelenkori összehasonlítás, amelynek során két felvetésre szorítokozom. Először is megfigyelhető, hogy a kommunizmus jelentésével kapcsolatban mennyire szükségesek, ugyanakkor továbbra is kifejezetten nehézkesek az egyeztetések. Feltűnő, hogy a keleti blokk egykori országaiban mennyire automatikusan használják a kommunizmus szót saját nemzeti történelmük korábbi (elutasított) periódusára, pedig kétségtelenül igen eltérő volt például a lengyel és a román társadalmi élményvilág, hiába voltak nagyon hasonlóak a politikai-gazdasági alapstruktúrák. Ennek megfelelően magának a kommunizmus szónak is más és más az akusztikája a különböző nyelveken. Ilyen alapszintű különbségekkel kapcsolatos, régió belüli összehasonlításokra, egyeztetésekre alig került sor mostanáig.¹⁰ Még bonyolultabb a helyzet, ha a kommunizmusról olyan felek folytatnak eszmecserét, akik közül néhányak azt saját (személyes és/vagy kollektív) múltjukként kezelik, míg mások nem. Ez Németországon belül vált elsősorban igazi témává, hiszen 1990 óta ez az újraegyesült német nemzet belügye.¹¹

Felvetődik a kérdés: az 1945 utáni történelemben hogyan lehet egymás mellé tenni a kontinens két felét anélkül, hogy ezáltal az alapvető különbségeket is elmosnánk? E kérdésben komolyak a különböző kutatási alterületek közötti különbségek: míg a politikatör-

téneti megközelítés a különválasztásra hajlik (a politikai rendszerek típusai alapján), a gazdaságtörténet (a modernizáció és a gazdasági növekedés okán) rendszerint inkább összemosásra. Hogyan lehet egy kontinentális, összefüggő narratívát alkotni ennyire eltérő történelmi élményekből, anélkül hogy folyamatosan hangsúlyoznánk a kontinens két felének alapvető különbségét, amivel végül is tagadjuk Európa mint alapfogalom használatának jogosultságát? Erre legutóbb Tony Judt tett nagyszabású kísérletet, bár többnyire egyes országok vagy kisebb régiók szintjén érvelt, s nem tett kísérletet a kontinens különböző történeteinek szorosabb integrációjára.¹²

Második felvetésem, hogy az európaiság Magyarországon gyakran emlegetett és széles körben elfogadott mérceje és a kommunizmus történelmi jelenségének kirekesztése az európaiság definíciójából éppenséggel olyan aktusok, amelyek nem szokványosak hasonló mértékben a posztkommunista Európán kívül. Mindez egyrészt az európaiság itt alkalmazott, változatlanul jórészt normatív definíciójával függ össze, amelyet részben bizonyára a posztkommunizmus orientációs és identifikációs nehézségei generálnak. Ennek a posztkommunista országokban sajátos előtörténete van, mivel Európa már a nemzetépítési kor kezdete óta gyakran ideálként jelent meg. Azonban az e téren a posztkommunista Európán kívül bekövetkező radikális változásokra illusztrációul szolgálhat, hogy Mark Mazower nagy feltűnést keltő és komoly vitát kiváltó könyve Európa 20. századáról, a *Dark Continent* már címében is jelzi, hogy inkább Európára illik e kifejezés, amellyel a gyarmatosítók a 19. században Afrikára utaltak.¹³ Ázsia fogalmával kapcsolatos, hasonló példa, hogy bár a híres-hírhedt történész, Ernst Nolte a holokauszt egyediségét vitatva ázsiaiként utalt a bolsevikok tetteire (is, Hitleré mellett), ő maga is idézőjelbe tette e kifejezést.¹⁴

A kommunizmus történelmi jelenségének kirekesztése az európaiság definíciójából továbbá azzal is összefügg, hogy azok befolyásolják döntően a kommunizmusnak mint a nemzeti múlt részének szemléletét, akik azt állítják magukról, hogy az „átkos rendszert” *egyszer és mindenkorra* maguk mögött hagyták. Történelmünk e „sötét” szakaszának eltávolítási kísérletei ellentmondanak a kortárs európai *mainstream* mérce szerint érettnak tartott történelmi kultúrának – azaz éppen annak a mérceinek, amelyet a posztkommunista országok elmé-

letben alkalmazni szoktak.¹⁵ Eszerint ugyanis minél inkább kritikusan és önkritikusan szemlélik a történelmet (általában), és különösen a sajátjukként vállalt csoport történelmét, valamint nyíltan és rendszeresen bevallják „bűnös leszármazásukat” egyes csoportok, annál érettebbnek és felvilágosultabbnak számítanak. Ezt a „leckét” Németország példájából általánosították az 1990-es évektől kezdve, többek között a holokauszt posztnémet bűnné válásával, azaz europaizálódásával egyidejűleg, részben ennek következtében.¹⁶ Megjegyzendő, hogy vannak, akik egy sajátosan protestáns, önvizsgáló, bűnkutató kultúrából (mely szerint egyszeri meggyónás nem oldozhat fel) eredeztetik a *Vergangenheitsbewältigung* jelenségét és szokatlan permanenciáját. Azaz a töredelmesen és visszatevően rendszerváltók etikája jelentősen eltér a rendszert egyszer és mindenkorra maguk mögött hagyókéitól, akik ezen egyszeri aktus által saját múltjukat meggyónták, és reményeik szerint feloldoztattak.¹⁷

Alapvetően a történelmi múlt meghaladásának és napirenden tartásának két egymástól eltérő, magyar és német/európai modellje ütközik. Némileg sarkítva és általánosítva úgy is fogalmazhatunk, hogy az európai elvárás épp az ellenkezője annak, mint amit a kommunizmussal kapcsolatban Magyarországon akként szoktak emlegetni. Nálunk Európára hivatkozva szokás elutasítani mind a kommunizmust, mind az azzal való további foglalkozást, mivel – úgymond – „Európának nincs köze a kommunizmushoz”. Ebben mindkét domináns politikai „oldal” megegyezik. Az állításból levont következtetések azonban nagyon eltérőek lehetnek. Ugyanis ez alapján lehet állítani, hogy Európában már „elfogadhatatlanok a kommunisták”, másfelől azonban azt is, hogy „ez a kérdés Európában teljességgel irreleváns”. Talán ez a múlttal kapcsolatos kortárs magyar konfrontáció alapsémája, különösen az EU-csatlakozás óta. (Könnyen belátható, hogy az előbbi a jobboldali, míg az utóbbi a baloldali álláspont sarkított megfogalmazása.) Röviden összegezve az elmondottakat: a Kelet-, Nyugat- és Európa-referenciák használata nem pusztán *nagyban meghatározza és jelentősen leszűkíti* a kommunizmus megtárgyalását Magyarországon, hanem kialakít egy olyan sajátos közeget is, amelyben a nemzeti és nemzetközi alapelvárások közötti jelentős különbségeket elfedi az azonosnak tűnő Európa-referencia használata.

- 1 A politikai skizofrénia hagyományáról és ellenszereiről vö. Dénes Iván Zoltán: A reálpolitikus, a próféta és a szelíd lényeglátó kísérletei a magyar politikai skizofrénia feloldására. *Beszélő*, 2005. 6. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-realpolitikus-a-profeta-es-a-szelid-lenyeplato-kiserletei-a-magyar-politikai-skizofrenia-feloldasara>.
- 2 Lipset, Seymour Martin – Marks, Gary: *It didn't Happen Here: Why Socialism Failed in the United States*. New York: W.W. Norton & Co., 2001.
- 3 Walicki, Andrzej: *The Slavophile Controversy. History of a Conservative Utopia in Nineteenth-century Russian Thought*. Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1975.
- 4 Furet, Francois: *Egy illúzió múltja: Esszé a XX. század kommunista ideológiájáról*. Budapest: Európa, 2000.
- 5 Bahro, Rudolf: *Die Alternative. Zur Kritik des real existierenden Sozialismus*. Frankfurt am Main: EVA, 1977.
- 6 A náci Európáról Mark Mazower jelentetett meg nagyszabású monográfiát nemrég. Mark Mazower: *Hitler's Empire. How the Nazis Ruled Europe*. London: Allen Lane, 2008.
- 7 Márai Sándor: *Föld, Föld!* Budapest: Helikon, 2006.
- 8 Tischler János – Módos Péter (szerk.): *Közép-európai olvasókönyv*. Budapest: Osiris, 2005.
- 9 Hollander, Paul: *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba, 1928–1978*. New York, NY: Oxford University Press, 1981.
- 10 Kivételként lásd Trencsényi, Balázs – Kopecek, Michal: *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770 – 1945): Texts and Commentaries, Volume I to IV*, Budapest: CEU Press, 2006–2007. E sorok írásáig az első két kötet jelent meg.
- 11 A klasszikus összehasonlító tanulmány a két német történelmi kultúráról: Herf, Jeffrey: *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997.
- 12 Judt, Tony: *Postwar: A History of Europe since 1945*. New York: Penguin, 2005. Magyarul: Judt, Tony: *A háború után. Európa története 1945 óta*. Budapest: Európa, 2007.
- 13 Mark Mazower: *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. New York: Alfred A. Knopf, 1999.
- 14 „Vajon a nemzetiszocialisták és Hitler talán csak azért követték-e el »ázsiai« tettüket, mert önmagukat és a hozzájuk hasonlóakat egy »ázsiai« tett potenciális vagy valóságos áldozatainak tekintették? Nem volt-e a »Gulag-szigetcsoport« eredendőbb, mint Auschwitz? Nem volt-e a bolsevikok »osztálygyilkossága« a nemzetiszocialisták »fajgyilkosságának« ténybeli és logikai előzménye (Prius)?” Bővebben lásd például Dalos György: „Ernst Nolte és a német történezművitát” című cikkének első lábjegyzetét (*Mozgó Világ*, 2003. 8. sz. <http://www.mozgovilag.hu/2003/08/07dalos.html>).
- 15 Itt kétségtelenül egy földrajzilag behatárolt fordulatról van szó, amelyben Amerika, a Nyugat vezető hatalma, alig érintett. Sőt, az ún. *exceptionalism* elképzelése újabb virágkorát élte a közelmúltban.
- 16 A holokauszt európaiasodásáról lásd Kansteiner, Wulf: *In Pursuit of German Memory: History, Television, and Politics after Auschwitz*. Athens-Ohio: Ohio University Press, 2006.
- 17 Étika és politika kapcsolatának problémája nem csak az őszödi beszéd kiszivárgása óta kiemelt témája értelmiségi eszmecseréknek, lásd például Nádas Péter és Kis János egymással felelő gondolatait, amelyeket Medgyessy ügynökbotránya kapcsán fejtettek ki. Előbb: Kis János: Medgyessynek mennie kell. *Magyar Hírlap*, 2002. június 19., amire Nádas Péter egy interjújában reflektált (*Magyar Narancs*, 2002. június 27., illetve *Népszabadság*, 2002. július 3.). Később: Kis János, Az erkölcsi minimum. *ÉS*, 2002. december 20., ill. Nádas Péter: Az értelem kockázata. *ÉS*, 2003. január 3. Lásd továbbá Kis János a témában írt könyvét: *A politika mint erkölcsi probléma*. Budapest: Irodalom Kft., 2004. A könyv vitájáról: *Beszélő*, 2004. 7 – 8. sz. <http://beszelo.c3.hu/04/0708/06pokerk.htm>.

